

From the Critical Attitude to Self-Care: Review of *What Is Critique and the Care of the Self*

Muhammad Asghari*

Neda Mohajel**

Abstract

This article reviews Michel Foucault's late work, entitled *What Is Critique and the Care of the Self*, which deals with both the content of the book and its Persian translation. Foucault's most recent work, especially in this book, deals with the subject of Kantian Enlightenment and the question of the ethics of taking care of a particular attitude to the subject and its governance and upbringing to express its critical view of modernity and social and moral structures. What is Foucault's critique of the Kantian epistemological approach to the question of "what can I know?" Redirects to the critical question and believes that critique is a redefined movement that gives the subject the right to know the truth about his power effects and the power of his truth discourses. Ask a question. Concerning the second part of the book, one can also summarize Foucault's words about his upbringing in his aesthetic attitude, something that Foucault himself emphasizes. He believes that it is an artwork in itself. An art work that everybody has to make, and everybody has it in their own way. Regarding the evaluation of the Persian translation of this book, it can be said that although it has been translated into fluent and fluent language, the lack of an introduction by the Persian translators and the lack of a profile and last references of the book and some incorrect translations of Latin terminology are some of the shortcomings of this work.

* Associate Professor of Philosophy, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Iran (Corresponding Author), asghari2007@gmail.com

** PhD Candidate of Philosophy, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Iran, nmohajel@gmail.com

Date received: 2020-08-01, Date of acceptance: 2021-01-20

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Keywords: Enlightenment; Critical Attitude; Governmentality; Care of the Self; Foucault

از رویکرد انتقادی تا خودپرووری:

نقد و بررسی کتاب «نقد چیست؟» و «پروورش خود»

محمد اصغری*

ندا محجل**

چکیده

این مقاله به بررسی و نقد کتاب *نقد چیست؟* و *پروورش خود* اثر میشل فوکو هم از منظر محتوای کتاب و هم از منظر ترجمه فارسی آن می‌پردازد. فوکو در آثار واپسین خود مخصوصاً در این کتاب به موضوع روشنگری کانتی و مساله اخلاق مراقبت از خویشتن نگرشی خاص به موضوع سوژه و حکومت‌مندی و پروورش خود پرداخته است. فوکو در *نقد چیست* می‌کوشد رویکرد معرفت‌شناسانه کانتی به این سوال که «چه می‌توانم بدانم؟» را به پرسش انتقادی تغییر جهت می‌دهد و بر این باور است که نقد حرکتی بازتعریف می‌شود که سوژه با این حرکت این حق را به خود می‌دهد که از حقیقت در مورد اثرهای قدرتش و از قدرت در مورد گفتمان‌های حقیقتش پرسشگری کند. در بخش دوم کتاب او معتقد است که خود، اثری هنری است. اثری هنری که هرکس باید بسازد و هرکسی آن را به نوعی در برابر خود دارد. در بخش دیگر یعنی درباره ارزیابی ترجمه فارسی این کتاب می‌توان گفت که هرچند به زبان سلیس و روان ترجمه شده ولی فقدان مقدمه مترجمان و عدم وجود نمایه و منابع آخر کتاب و برخی ترجمه‌های نادرست از اصطلاحات لاتین از کاستی‌های این اثر محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: رویکرد انتقادی، حکومت‌مندسازی، روشنگری، پروورش خود و فوکو

* دانشیار گروه فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)، asghari2007@gmail.com

** دانشجوی دکتری فلسفه معاصر، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران، nmohajel@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۰۱

«هیچ کس در نقد صاحب عنوان نیست، هیچ کس نظریه پرداز نیست. منتقد عام و رادیکال وجود ندارد. منتقد در خود و به تنهایی وجود ندارد.»

«خود اثری هنری است. اثر هنری که هرکس باید بسازد و هرکسی آن را به نوعی در برابر خود دارد.»

فوکو (نقل از کتاب *نقد چیست؟* و پرورش خود صص ۴۹ و ۲۰۶)

۱. مقدمه

اندیشه میشل فوکو اندیشه‌ای بین رشته‌ای است به این معنا که می‌توان آن را هم در حوزه علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی و هم در حوزه فلسفه و هم در سایر رشته علوم انسانی یافت و از این منظر نمی‌توان اندیشه او به یک حوزه محدود ساخت. اندیشه او مدام همچون امواج دریا در تغییر و نوسان بوده است هرچند روش تبارشناسی و دیرینه‌شناسی در آثار او حضوری تعیین کننده دارد. اندیشه پساساختارگرای فوکو طیفی از مسائل فلسفی، اجتماعی، سیاسی، روان‌شناختی، هنری، اخلاقی و غیره را در عصر ما به چالش کشیده است. شاید یکی از عوامل جذابیت اندیشه فوکو در ایران همین مساله باشد و استقبال مخاطبان ایرانی از ترجمه آثار فوکو گواهی بر این موضوع است. اما نقد مدرنیته در تمامی آثار فوکو و مشخصاً این خصلت را می‌توان به وضوح در آثار واپسین او به ویژه در کتاب *نقد چیست؟ و پرورش خود* دید. در آثار واپسین این فیلسوف فرانسوی می‌توان دیدگاهی اخلاق‌محور را مشاهده کرد که می‌کوشد فاعل اخلاقی را از طریق کار بر روی خود خویشتن و مراقبه خویشتن به نحو زیبایی‌شناسانه نه معرفت‌شناسانه یا اخلاقی شکل دهد و این کار را از طریق بازنگری انتقادی در اندیشه اخلاقی و اجتماعی فیلسوفان عصر روشنگری از جمله ایمانوئل کانت انجام می‌دهد.^۱ البته نقش قدرت و کردارهای فرد و حکومت در شکل‌گیری هویت فردی عنصری مهم در تحلیل‌های فوکو است. به سخن دیگر، مساله قدرت و نقش آن در تکوین خود اخلاقی چیزی است که فوکو همواره به آن توجه دارد. از دید او قدرت همه‌جا گستر، سوژه‌های مطابق با اسلوب و قواعد همگانی می‌سازد: «ما [مدرن‌ها] بیدیهی می‌پنداریم که این پرسش «چگونه باید به سوژه بنگریم و چه چیزی او باید از خودش بسازد؟» باید برحسب قانون مطرح شود؛ یعنی: در چه سویی، تا چه حدی، برچه اساسی و درون چه مرزهایی، سوژه باید از قانون تبعیت کند؟» (دانیالی،

۱۳۹۸: ۲۲۴).^۲ هر چند فوکو به فیلسوف حاشیه‌ها، گسست‌ها و انفصال‌ها نه پیوندها معروف است ولی می‌توان از **تاریخ جنون** تا کتاب **نقد چیست و پرورش خود** یک رهیافت اخلاقی را مشاهده کرد. به عبارت دیگر، در این فاصله زمانی فوکو «به دنبال تشریح امکان پرورش اخلاقی خود رها از دستورات اخلاقی و معرفتی بوده است» (Prozorov 2007:17). البته هدف از این تشریح امکان پرورش اخلاقی رسیدن به نوعی آزادی اندیشه در کردار عمل اجتماعی و فردی است یا بقول فوکو «اندیشه عبارت است از آزادی در ارتباط با آنچه که انجام می‌دهد» (Ibid,17). این پرورش خود از طریق نقد ساختارهای اجتماعی و نظری از روشنگری تا امروز از دغدغه فوکو محسوب می‌شود. فوکو از اواخر دهه ۱۹۷۰ خود را در مسیر تفکر انتقادی کانتی قرار داده و صراحتاً خود را در داخل سنتی فلسفه انتقادی قرار داد که از کانت و هگل شروع شده و از نیچه و ماکس وبر و دیگران عبور کرده و به مکتب فرانکفورت رسیده است. اما خودش گفته که تعریف او از روشنگری کمی متفاوت از تعریف کانت است و بر این باور است که تفکر انتقادی یا رویکرد انتقادی شکل یک هستی‌شناسی زمان حال یا اکتونیت، هستی‌شناسی مدرنیته و هستی‌شناسی خویش‌مان را به خود گرفته است (Cook 2018: 123).

در اینجا سعی داریم به بررسی و نقد این کتاب هم از منظر محتوایی و هم از منظر ترجمه فارسی آن و جایگاه این اثر در بین آثار دیگر فوکو بپردازیم. اما سوای این نقد و بررسی، موضوع کتاب از جهت اجتماعی و اخلاقی و فلسفی می‌تواند برای نسل جوان خوراک فکری مفیدی فراهم آورد و دانشجویان رشته‌های علوم انسانی مثل دانشجویان فلسفه و علوم اجتماعی می‌توانند با مطالعه این کتاب نگرش‌شان به مساله نقد و خودپروری در بستر اندیشه غربی اصلاح و تغییر دهند.

۲. معرفی کلی اثر و مولف

کتاب **نقد چیست؟ و پرورش خود** از آثار مهم فوکو در اواخر عمرش هستند که به ترتیب در سال ۱۸۷۸ و ۱۹۸۳ در قالب دو سخنرانی یکی در فرانسه و دیگری در آمریکا ایراد شدند. اما چند روز بعد او در جلسه پرسش و پاسخی در دانشگاه کالیفرنیا به سؤالاتی پیرامون موضوع این دو اثر پاسخ داد که در این کتاب گنجانده شده‌اند. این کتاب به زبان فارسی توسط دو مترجم ایرانی یعنی نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده به زبان فارسی ترجمه شده و توسط انتشارات نشر نی، از ناشران برجسته ایران در حوزه علوم انسانی، در

سال ۱۳۹۷ در ۲۴۸ صفحه در ۱۵۰۰ نسخه و در قطع رقعی روانه بازار کتاب شده است. البته این کتاب از زبان فرانسه ترجمه شده است. دیباچه این اثر به قلم ویراستاران یعنی آ. پ. فروشو و د. لورنتسینی و پیشگفتار خوب و روشن‌گر آن را دانیله لورنتسینی و آرنولد آ. دیویدسون نوشته‌اند. درباره این ویراستاران باید گفت که دانیله لورنتسینی از فوکوشناسان شناخته شده فرانسوی است که، به عنوان استادیار دانشگاه وارویک، اخیراً کتاب درباره فوکو به نام *فوکو: کنش‌های سیاست لیبرال* (۲۰۱۸) منتشر کرده است. آرنولد آ. دیویدسن، استاد فلسفه دانشگاه شیکاگو، نیز از جمله پژوهشگرانی است که مطالعات مختلفی درباره فوکو و اندیشه‌های دارد و آخرین کتاب او به زبان انگلیسی و فرانسه *پیدایش جنسیت: نقد معرفت‌شناختی بر شکل‌گیری این مفهوم* (۲۰۰۵) نام دارد. البته لازم بود که مترجمین محترم این کتاب اجماًلاً به معرفی این ویراستاران کتاب فوکو اشاره می‌کردند.

عکس روی جلد این کتاب تصویر میشل فوکو را گویی در حال انجام مصاحبه و گفتگو است نشان می‌دهد. البته پشت جلد کتاب نیز عکس فوکو در حال مطالعه را نشان می‌دهد. فهرست کتاب با «اختصارات آثار فوکو» آغاز می‌شود و با دیباچه و پیشگفتار به سخنرانی «نقد چیست؟» و «پرورش خود» فوکو به پایان می‌رسد و این دو سخنرانی کانون مرکزی کتاب را تشکیل می‌دهند. در ادامه سه پرسش و پاسخ پیرامون پرورش خود در دانشگاه کالیفرنیا پایان بخش کتاب است.

اما درباره خود نویسنده کتاب یعنی میشل فوکو چندان نیازی به معرفی نیست؛ چون تقریباً غالب اهالی علوم انسانی به ویژه دانشجویان فلسفه و علوم اجتماعی تا حدودی با آثار و اندیشه‌های این متفکر فرانسوی قرن بیستم آشنا هستند. میشل فوکو (۱۹۲۶-۱۹۸۴)، فیلسوف، مورخ و فعال سیاسی و یکی از بانفوذترین متفکران که به فیلسوف پساساختارگرا و پست مدرن نیز مشهور شده است. او متفکر و فیلسوف نظام‌مندی مثل کانت، هگل و مارکس نیست که صاحب یک روایت کلان و مدافع یک نظریه یا ایدئولوژی واحدی باشد بلکه او خود را اینگونه معرفی می‌کند که «دغدغه اصلی من در زندگی و آثارم این است که غیر از آن کسی باشم که در ابتدا بودم» (Foucault 1988:9). از این گفته فوکو پیداست که او پای بند یک نظریه یا فلسفه یا دکتترین نیست بلکه متفکر و فیلسوف تغییرات و دگرگونی‌ها است و به زبان ساده او جستجوگر نظام اندیشه‌های بشری است که تکوین و شکل‌گیری و اثرات آن را در بستر تاریخ و شکل‌گیری سوژه و نسبت‌های آن با روابط قدرت و حقیقت

را نشان دهد. هدف اصلی کارهای فوکو پرداختن تاریخی به شیوه‌های گوناگونی بوده است که به موجب آن‌ها، انسان‌ها به سوژه تبدیل شده‌اند. بر همین اساس پرسش اساسی وی این است که چگونه انسان‌ها در عصر مدرن به سوژه تبدیل شده‌اند؟ یا سازوکارهای شکل‌گیری سوژه خودبنیاد در عصر مدرن چگونه است؟ بر همین اساس وی در پی بررسی شیوه‌های متفاوت سوژه شدن انسان است و درون‌مایه کلی پژوهش‌هایش نه قدرت، بلکه سوژه است (Foucault, 1983: 209). او همانند دریدا، لکان، لیوتار و دیگران به نقد ساختارهای اندیشه فلسفی، اجتماعی و سیاسی مغرب زمین پرداخته است. او درباره خودش گفته است که «از من می‌پرس که کیستم و از من نخواه که همان بمانم». گواه این مدعا آثار فوکو از تاریخ جنون تا همین کتاب اخیر است که پیوسته در آنها اندیشه خویش را در حال تحول و تغییر توصیف نموده است هر چند روش تبارشناسی و دیرینه‌شناسی او کم و بیش در تمامی نوشته‌هایش حضور دارد.

این کتاب با این که بیش از یکسال است که منتشر شده ولی طیف وسیعی از اهالی علوم انسانی در رشته‌های مختلف مثل علوم اجتماعی، علوم سیاسی، فلسفه و تاریخ مخاطبان زیادی پیدا کرده است. به نظر می‌رسد که مساله «نقد» و «روشنگری» و مساله «برساختن خویش» از مسائلی است که نسل جوان کشور ما توجه بیشتری به آنها پیدا کرده‌اند و لذا استقبال از چنین کتاب‌هایی عمدتاً بازتاب تحولات فکری و سیاسی نسل امروز ایرانی است. زبان ساده و روشن و مستدل فوکو در ایران کتاب هر خواننده‌ای را حتی از حوزه‌های غیر علوم انسانی را به خود جذب کرده است و می‌توان به جرأت گفت که انتشارات نظرات و تحلیل‌های مختلف خوانندگان ایران در شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی یا اینترنت در خصوص مباحث این کتاب اهمیت چنین اثری را دوچندان کرده است.

۳. تحلیل بیرونی و خاستگاه اثر و مؤلف آن

اگر به زمینه و زمانه نویسنده کتاب نظری بیافکنیم خواهیم دید که تفکر پست‌مدرن و تفکر پساخترگرایی با رویکرد انتقادی نسبت به مدرنیته و بنیانهای نظری آن از اواسط دهه ۶۰ به بعد در فرانسه بیش از گذشته گسترش یافته است و متفکران گریز و گزیری از این فضا ندارند. جو حاکم بر اندیشه‌های فلسفی، اجتماعی، سیاسی، هنری و فرهنگی از دهه ۶۰ تا آخر قرن بیستم در فرانسه دارای ویژگی‌های خاصی است که در اوایل یا حتی

اواسط قرن بیستم در فرانسه به چشم نمی‌خورد. از ویژگی‌های این دوره می‌توان اتخاذ رویکرد پسا‌ساختارگرایانه و انتقادی به اندیشه ساختارگرایی و مدرنیته، مبارزه با نظام‌های تمامیت‌خواه (Totalitarian systems) در ساحت نظریه و عمل سیاسی، توجه به فرهنگ ادبی و هنری به عنوان بدیلی در مقابل اندیشه عقلانیت مدرنیته و در نهایت مبارزه با دوگانگی-های حاکم بر فرهنگ فلسفی و غیر فلسفی در فرانسه.

فوکو سخنرانی «نقد چیست؟» را در سال ۱۹۷۸ ایراد کرد و همین اثر مقدمه‌ای برای اثر معروف دیگر او یعنی «روشنگری چیست؟» در سال ۱۹۸۴ گردید. فوکو در نقد چیست؟ نه تنها می‌خواهد بداند که نقد چه معنایی دارد بلکه همچنین دنبال آن است که بفهمد که چگونه نقد موضوع خودش را تعریف می‌کند و اثر موضوع نقد بر شکل‌گیری خود نقد چیست. یکی از آثار قبل از مرگ فوکو مقاله «روشنگری چیست؟» بود که از یک منظر هم مهم است چرا که شخصیت‌ها یا بهتر بگوییم فیلسوفان سرشناسی نیز در آن سخنرانی حضور داشتند: ریچارد رورتی، یورگن هابرماس، چارلز تیلور، هیوبرت دریفوس و پل رابینو (d'Entrèves 2000 : 184).

میشل فوکو در این کتاب یا بهتر بگوییم در این دو سخنرانی سعی می‌کند پرسش کانت از «روشنگری چیست؟» را در بستر زمانه امروزی از نو طرح کند تا بتواند هم مساله برساختن خویشتن و هم مساله نقد را تحلیل نماید. فوکو در دهه ۷۰ و ۸۰ قرن بیستم در فرانسه مساله نقد و حکومت‌مندی و روشنگری کانتی را مخصوصاً در بحث آزادی اجتماعی برای آن مساله‌ای زنده و پویا دوره توصیف می‌کند. سخنرانی او درباره خودپروری نیز در ارتباط با بحث روشنگری مطرح می‌شود.

۴. تحلیل درونی و جایگاه اثر

در تحلیل درونی اثر چاره‌ای نداریم جز اینکه تصویری از محتوای کتاب برای خواننده ایرانی ارائه دهیم تا بهتر بتوان رویکرد نویسنده را در تحلیل مباحث دید و از همین منظر نیز بهتر می‌توان جایگاه این اثر را در بین سایر آثار او مشخص نمود. اما ابتدای به تحلیل و ارزیابی درونی اثر می‌پردازیم و سپس به جایگاه آن در بین آثار مشابه اشاره خواهیم کرد. در پیشگفتار اجمالاً به سیر دگرگونی فکری فوکو می‌پردازد ولی در خصوص این دو سخنرانی با فاصله پنج سال تأکید دارد که به زعم نویسنده به لحاظ محتوا از هم دورند ولی لورنتسینی و دیویدسن در پیشگفتار این کتاب می‌نویسد که «با این حال میان این دو

سخنرانی دست کم یک نقطه مماس بنیادین وجود دارد که ارزش و اهمیتش در خور مطالعه مفصل است... این نقطه مماس ارجاع فوکو است به متن کانت با عنوان روشنگری چیست؟ (فوکو ۱۳۹۷: ۱۵).

فوکو در نقد چیست؟ می‌کوشد رویکرد معرفت‌شناسانه به این سوال که «چه می‌توانم بدانم؟» را به پرسش انتقادی تغییر جهت می‌دهد و بر این باور است که «نقد حرکتی بازتعریف می‌شود که سوژه با این حرکت این حق را به خود می‌دهد که از حقیقت در مورد اثرهای قدرتش و از قدرت در مورد گفتمان‌های حقیقتش پرسشگری کند» (همان صص ۲۱-۲۰). جان کلام فوکو درباره رویکرد انتقادی در نقد چیست؟ «اراده به حکومت نشدن» است. در واقع او تعریف کانت از روشنگری یعنی شجاعت در به کارگیری فهم خویش خارج از رابطه با دیگری را به رویکرد عملی در مقاومت در برابر قدرت ارشاد حکومتی در ساحت میان سوژه، قدرت و حقیقت تغییر می‌دهد. بنابراین می‌بینیم که فوکو «هنر این همه حکومت نشدن را به منزله تعریفی صرفاً اولیه از نقد» پیشنهاد می‌کند. او در این اثر از روش تبارشناسی خود استفاده می‌کند و هنر حکومت بر آدمیان را به لحاظ تاریخی به هنر معنوی و دینی اولیای اولیه جامعه مسیحی نسبت می‌دهد. کانون نقد اساساً در بستر اکنونیت ما عبارت است از نسبت‌های حاکم بین سوژه، قدرت و حقیقت. فوکو می‌کوشد در این اثر پرسش کانت درباره روشنگری چیست را بروزرسانی کند یعنی روشنگری کانتی را در نسبت‌های میان قدرت‌ها، حقیقت و سوژه در مورد هر لحظه از تاریخ به کار گیرد (همان ۷۵). این بروزرسانی به معنای احیای رویکرد کانتی نیست بلکه می‌کوشد نگرش کانتی به انسان به مثابه فاعل خودمختار و فی‌نفسه هدف را به فاعل سازنده خویشتن تبدیل کند و روشنگری فرایندی است که به سوژه‌ها این امکان را می‌دهد که خود را به مثابه سوژه اخلاقی برسازند (Zhang 2010:17). بنابراین، اثر فوکو نوعی بازگشایی یا پرسش مجدد از ماهیت روشنگری است و در واقع پرسش فوکو این است که روشنگری کانت چگونه توانست تفکر مغرب زمین را در مسیر و افق جدیدی قرار دهد.

بعد از اتمام این سخنرانی فوکو در جلسه پرسش و پاسخ به پرسش‌های دیگران پاسخ می‌دهد. در ابتدا آنری گوویه و نونل مولو از رویکرد انتقادی فوکو می‌پرسند و او در پاسخ می‌گوید که باید ریشه تاریخ رویکرد انتقادی در غرب مدرن از قرن ۱۵ و ۱۶ به بعد در مبارزات دینی و رویکردهای معنوی نیمه دوم قرون وسطی جستجو کرد (همان ۹۱). او حتی صراحتاً می‌گوید که «می‌توانم بگویم عرفان یکی از نخستین شکل‌های مهم و بزرگ

شورش در غرب بوده است» (همان ۱۰۰). اما فوکو برخلاف بسیاری از آثار دوران اولیه فکری‌اش مثل تاریخ جنون (مملو از گزارش‌های ریز و مفصل رویدادها و حوادث تاریخی درباره دیوانگان است) مثال و نمونه یا مصداق تاریخی برای تبارشناسی رویکرد انتقادی‌اش در این اثر نمی‌آورد.

بخش دوم کتاب به پرورش خود اختصاص یافته است. چنانکه پیشتر نیز گفتیم اثر کانت یعنی روشنگری چیست؟ حلقه ارتباط نقد چیست و پرورش خود فوکو است. اجازه دهید مهر تایید بر این مطلب را از خود فوکو بگیریم: «برای آن که توضیح دهم چرا درون-مایه «پرورش خود» به منزله پرسش فلسفی و تاریخی برایم جالب است باید نقطه عزیمتم را متن کوتاهی از کانت در نظر گیرم که در ۱۷۸۴ نوشت: متن روشنگری چیست؟» (همان ۱۱۰). ممکن است بپرسیم که چرا فوکو این اثر کانت را به عنوان نقطه عزیمت خود برگزیده است؟ پاسخ را باید در مفهوم اکتونیت جست. به زعم فوکو این متن نوع تازه‌ای از پرسش را در حوزه تأمل فلسفی وارد کرد و آن پرسش از ماهیت و معنای و دلالت تاریخی و فلسفی لحظه خاصی است که فیلسوف در آن می‌نویسد و خودش بخشی از آن است یعنی اکتونیتی که در آن زندگی می‌کند. هدف از توجه به اکتونیت فوکو این است که به قول خود این است که «چگونه می‌توانیم شیوه شکل‌گیری‌مان از خلال تاریخ اندیشه‌مان را تحلیل کنیم؟» (همان ۱۱۸). بری اسمارت بر این باور است که آثار فوکو «تاریخ زمان حال» را ارائه می‌کنند و این به معنای تحلیل تبارشناسانه صور عقلانیت و فنون قدرت سازنده زمان حال است. چنین تحلیلی نه از طریق برساختن نظریه‌ای کلی بلکه با بررسی مشروح و دقیق پیوندهای میان صور تجربه انسانی و روابط قدرت و معرفت مقدور می‌شود (اسمارت ۱۳۸۵: ۱۶۷).

مساله پرورش خویشتن و خودشناسی مساله‌ای است که در تاریخ اندیشه غربی ریشه در یونان باستان دارد و فوکو با رویکرد تاریخ‌گرایانه خود مفصل به این موضوع می‌پردازد و آن را تا زمان حال دنبال کرده است. فوکو استدلال می‌کند که یونانیان باستان بین «شعار سقراطی» «خودت را بشناس» و شعار «مراقب خودت باش» تمایز روشنی قائل بودند و اولی را تابع دومی می‌دانستند (Alan Deacon 2003: 127). خود فوکو در کتاب حاضر می‌گوید که

نخست سقراط؛ در آپولوژی نوشته افلاطون سقراط را می‌بینیم که در برابر قضات، خود را مرشد دغدغه خود معرفی می‌کند... سقراط مراقب است همشهری‌هایش دغدغه

از رویکرد انتقادی تا خودپروری: نقد و بررسی کتاب ... (محمد اصغری و ندا محجل) ۶۱

خویش‌نشان را داشته باشند. او می‌پندارد این وظیفه را خداوند به او محول کرده است و او این وظیفه را تا دم آخر رها نمی‌کند (فوکو، ۱۳۹۷: ۱۲۱-۱۲۰).

او سپس ادامه می‌دهد که همین انگاره *epimeleia beaoutou* یعنی دغدغه خود را هشت قرن بعد با نقشی به همان اندازه مهم نزد مولفی مسیحی به نام {قدیس} گری گوریوس نیسا می‌یابیم (همان ۱۲۱). اما به عقیده او در حال حاضر این انگاره محو و گنگ شده است. در قسمت بعدی کتاب در سه جلسه پرسش و پاسخ در گروه فلسفه دانشگاه کالیفرنیا، در گروه تاریخ کالیفرنیا و در گروه زبان فرانسه دانشگاه کالیفرنیا به تفصیل به پرسش‌های پیرامون پرورش خود پاسخ می‌دهد. یکی از محاسن این سه پرسش پاسخ این است که برخی سوالات ابهام‌های زیادی را که ممکن است در پرورش خود ذهن خواننده را به خود مشغول کرده باشند پاسخ می‌دهند. فوکو در بحث تکنیک‌های خود به این موضوع شبه لکانی اشاره می‌کند که سوژه (the subject) یا خود (the self) واقعیتی از قبل داده‌شده و متعین نیست که مطابق چارچوبی معین رشد کند بلکه باید سوژه یا خود را در مقام سوژه‌ای اخلاقی برساخت (همان ۱۵۲). درباره سوالی درباره چیستی اصطلاح «پرورش» نیز می‌گوید که «پرورش خود دلالت دارد بر شکل‌دهی روابطی معین با خویش‌نشان... پرورش خود مجموعه‌ای از تکنیک‌هاست. خود این روابط را برمی‌سازد... این پرورش روابط با خود و این تکنیک‌های رابطه با خویش‌نشان باید تمریناتی انجام گیرد» (همان ۱۵۶) و در نهایت معتقد است که پرورش خود فعالیتی اجتماعی است (همان ۱۵۷).

اجازه دهید جان کلام فوکو درباره پرورش خود را در نگرش زیبایی‌شناختی او به خود خلاصه کنیم چیزی که خود فوکو بر آن تأکید دارد. او می‌نویسد: «خود، اثری هنری است. اثری هنری که هرکس باید بسازد و هرکسی آن را به نوعی در برابر خود دارد. هرکسی به خود خاص خودش دست نمی‌یابد مگر در پایان زندگی و در لحظه مرگ. از همین رو است که ارزش‌دهی بیش از اندازه و بسیار جالب به سالخوردگی و آخرین لحظه زندگی و مرگ در این مفاهیم (همان ۲۰۶). داویننگ بر این باور است که فوکو در پاسخ به سوال روشنگری چیست کانت، از کانت به بودلر، از اخلاق به زیبایی‌شناسی تغییر مسیر می‌دهد (Downing 2008: 58) لذا می‌بینیم که فوکو در پرورش خود رویکرد زیبایی‌شناختی را به رویکرد اخلاقی کانتی در پرورش خویش‌نشان ترجیح می‌دهد. این کتاب در واقع نشان می‌دهد که فوکو تا چه حد به زیبایی‌شناسی اهمیت می‌دهد.

چنانکه قبلاً نیز اشاره شد پیوند بین این دو سخنرانی در قالب یک کتاب چیزی است که فوکو بارها بر آن تأکید دارد و رویکرد انتقادی و هستی‌شناسی خویشتن را در ارتباط تنگاتنگ می‌داند. مفهوم اکتونیت او در پرورش خود یک پرسش فلسفی است یعنی «ما اکنون چیستیم؟» یا «اکتونیت مان چیست؟» او می‌نویسد:

این پرسش‌ها به آن چیزی می‌پردازند که من هستی‌شناسی تاریخی خویشتن مان یا تاریخ انتقادی اندیشه می‌نامم. در چارچوب همین نوع دوم از پرسش‌ها است که به مطالعاتی تاریخی درباب دیوانگی یا پزشکی، جرم و تنبیه یا سکسوالیته دست زدیم (همان ۱۱۷-۱۱۶).

۵. نقد و ارزیابی اثر

البته باید بگوییم که نقد اندیشه فوکو جز با مطالعه عمیق در تمامی آثار او ممکن نیست و ما در اینجا چنین قصدی را نداریم بلکه می‌کوشیم نقد و ارزیابی مان از دو منظر مطرح کنیم. یکی از منظر مفسران و فیلسوفانی که رویکرد انتقادی به اندیشه فوکو دارند و دیگر از منظر ترجمه فارسی این کتاب.

درست است که فوکو بحث روشنگری را در اواخر عمرش مورد بحث قرار داده است ولی رگه‌های از نقد و ارزیابی روشنگری کانتی را می‌توان در آثار اولیه فوکو نیز مشاهده کرد. برای مثال تاریخ جنون فوکو واکنشی انتقادی به رویکرد عقل‌گرایانه کانتی به بحث آزادی و عقل و روشنگری است. فوکو هیچ‌جا این اثر به این موضوع اشاره نمی‌کند. لیزا داوونینگ معتقد است که می‌توان «به اشکال مختلف دفاع فوکو از جنون به مثابه نقد وسیع و کلان پروژه روشنگری در مسیر دیالکتیک روشنگری هورکهایمر و آدورنو تلقی نمود» (Downing 2008:27). مطلب دیگری که داوونینگ به آن اشاره می‌کند این است که فوکو سهم نیچه در نقد روشنگری و پروژه عقل‌گرایی مدرنیته را در سخنرانی‌اش کمرنگ جلوه داده حال آنکه نیچه قبل از فوکو به بسیاری از آرمان‌های عصر روشنگری و دیدگاه کانتی به دلیل غفلت از تفاوت‌ها و کثرت‌ها تاخته است. در پیشگفتار و دیباچه کتاب نیز نمی‌بینیم که دانیله لورنتسینی و آرنولد آی. دیویدسون به این موضوع ولو به طور اجمالی یا تلویحی اشاره کرده باشند.

درخصوص ترجمه فارسی اثر باید گفت که مترجمین این اثر در حوزه فلسفه و تا حدودی در حوزه علوم اجتماعی در کشور شناخته شده هستند. آنها این کتاب را از متن

فرانسوی ترجمه کرده‌اند و یکی از محاسن این ترجمه این است که به زبان اصلی یعنی زبان فرانسه ترجمه نموده‌اند و نکته مثبت دیگر در این ترجمه متن سلیس و روان فارسی برای خواننده است و افزودن اصطلاحات و مفاهیم زیر صفحات از جانب مترجمین خواندن این متن را آسان می‌سازد. اما با این حال چندین کاستی در ترجمه مترجمین وجود دارد که به برخی از مهمترین آنها اشاره می‌کنیم:

۱. باید متذکر شد که مترجمین درباره متن فرانسوی و متن انگلیسی^۳ این کتاب توضیح کافی نداده‌اند و می‌توانستند حداقل در قسمت دیباچه در زیر صفحات توضیحی درباره این امر بدهند و این از جمله کاستی‌هایی که در این کتاب به چشم می‌خورد. به سخن دیگر، اگر مقدمه یا قسمتی به نام «سخن مترجم یا مترجمین» به این کتاب اضافه می‌کردند این نقص برطرف می‌شد و در این قسمت می‌توانستند ذهن خواننده را درباره کم و کیف ترجمه و منبع کتاب راضی سازند و توضیح دهند این اثر مهم فوکو چگونه و به چه شکلی توسط مترجمین ترجمه شده و دخل و تصرف‌هایشان در این به چه نحوی بوده و کجاها تغییراتی صورت گرفته است. به هر روی این کاستی بزرگی است که امید است در چاپ‌های بعدی این نقص برطرف گردد.

۲. بهتر بود که مترجمین در قالب یک مقدمه به معرفی کلی و اجمالی اثر و شیوه ترجمه خودشان می‌پرداختند و نسبت و رابطه این اثر با آثار دیگر فوکو را بیان می‌کردند تا تصویری کلی از جایگاه این اثر در بین سایر آثار فوکو در ذهن خواننده شکل می‌گرفت. اما متأسفانه این کتاب فاقد مقدمه مذکور است.

۳. برخی جاها عبارت‌های فلسفی درست و صحیح ترجمه نشده‌اند و این ترجمه‌های نابجا و نادرست حتی گاهی به کلی معنا را دگرگون کرده است. برای مثال در صفحه ۲۹ در بند دوم رساله کانت به نام *the conflict of faculties* به «تعارض قوا» ترجمه شده که کاملاً با مفهوم و مضمون رساله در تضاد است چون مضمون این رساله به جدال و تعارض دیدگاه‌های و نگرش‌های دانشکده الهیات و دانشکده فلسفه در روزگار کانت اشاره دارد و لذا ترجمه صحیح عبارت «جدال دانشکده‌ها» است نه عبارت «تعارض قوا». این ترجمه نادرست نشان می‌دهد که مترجمین هیچ اطلاعی از مضمون این رساله ندارند.

۴. همچنین در صفحه ۹۷ واژه *anachronism* به «زمان پریشی» ترجمه شده که به نظر می‌رسد معادل خوبی نیست و برای این واژه عبارت «نابهنگامی» معادل مناسبی است.

۵. در صفحه ۱۱۱ نیز ترجمه نام موسی مندلسون (Moses Mendelssohn) به صورت موسس مندلسزون آمده که نادرست است.

۶. اغلاط تایپی هرچند بسیار نادر است ولی برخی جاها به چشم می‌خورد: مثلاً در صفحه ۲۱۷ در بند سوم سطر آخر عبارت «کنترشان» باید به «کنترل شان» تغییر یابد. در صفحه ۸۳ در سطر آخر کتاب «در غلطد» نادرست است و عبارت «در غلتند» صحیح است و در صفحه ۱۹۹ در آخرین سطر این صفحه واژه «پروش» غلط تایپی است و باید به صورت «پرورش» اصلاح گردد.

۷. یکی از کاستی‌های این کتاب نداشتن قسمت «نمایه» در آخر کتاب است. داشتن نمایه برای هر کتابی این مزیت را دارد که خواننده و مخصوصاً پژوهشگر به آسانی می‌تواند یک واژه مورد نظر را در صفحات مختلف کتاب دنبال کند و مطالعه نماید. لذا توصیه می‌شود در صورت تجدیدچاپ بخش نمایه اضافه شود.

۸. کتاب مهم و پر اهمیتی مثل این کتاب حداقل می‌توانست قسمت منابع و یا قسمتی به نام «منابعی برای مطالعه بیشتر» نیز داشته باشد تا خوانندگان بتوانند حداقل به منابع فارسی که خود مترجمین در پانوشت‌ها به آنها ارجاع داده‌اند و نیز منابع لاتین خود کتاب مراجعه کنند.

۹. یکی از محاسن این کتاب ارجاعات و معادل‌های لاتین و فرانسوی و انگلیسی است که خود فوکو و گاهی مترجمین فارسی به آن اضافه کرده‌اند. فوکو در پرورش خود معادل‌های یونانی، لاتین، فرانسوی و انگلیسی اصطلاح پرورش خود را بیان می‌کند. او می‌نویسد «انگاره‌ای که نقطه عزیمت این کار انتخاب کرده‌ام آن چیزی است که یونانیان epimeleia heautouduk و لاتین زبان‌ها cura sui می‌نامیدند. ترجمه این اصطلاحات چندان ساده نیست اما تلاشم را می‌کنم: epimeleia heautou در زبان انگلیسی چیزی است نظیر the concern with oneself و در زبان فرانسوی le souci de soi شکل فعلیه دغدغه‌ی خود به معنای «پرداختن به خود»، «خود را تیمار کردن» و «دغدغه خود را داشتن» است (همان ۱۲۰). فوکو سیر تاریخی این اصطلاح را از یونان باستان (از شعار خودت را بشناس سقراطی) تا قرون وسطی و از قرون وسطی تا امروز دنبال می‌کند^۴ و نشان می‌دهد که چرا این مفهوم امروزه درون‌مایه این مفهوم یعنی تکنیک‌های پرورش خویشتن ناپدید شد و چهار دلیل می‌آورد تا نشان دهد که اصل «خویشتن را تیمار کن» نزد ما فراموش شده است: دلیل نخست این است که عرفان مسیحی به نحو پارادکسیکال شکل نوعی قربانی کردن به خود گرفت یعنی

از خود و خواسته خویش چشم بپوش. دلیل دوم این است که اکثر تکنیک‌های خودپروری در تکنیک‌های آموزشی، روان‌شناختی و پزشکی ادغام شده‌اند. سومین دلیل این است که علوم انسانی فرض می‌کند که رابطه با خود و خویشتن صرفاً رابطه‌ای معرفتی و شناختی است و چهارمین دلیل این است که اغلب تصور می‌شود که باید کاری انجام دهیم که واقعیت پنهان ما برملا و آشکار و کشف شود حال آنکه فوکو منکر ذات پنهانی بشر است.

۶. اعتبار منابع و کفایت آنها

منابع مورد استفاده در این کتاب تقریباً آثار مهم و کلیدی فیلسوفان و متفکران را در پانویست‌های این کتاب آورده است هرچند بهتر بود در آخر کتاب همه این منابع یکجا آورده می‌شد. در این منابع برخی منابع ترجمه شده فارسی مثل روشنگری چیست کانت از طرف مترجمین فارسی اضافه شده‌اند که برای راهنمایی خواننده بسیار روشنگر و مفید هستند. اما همانطور که در ابتدا اشاره شد چون متن اصلی این کتاب به زبان فرانسه بوده اکثر منابع به زبان فرانسوی است و از منابع معتبر و مهمی است که خود فوکو و ویراستاران کتاب ذکر کرده‌اند.

اگر از منظر دقت در استنادات و ارجاعات و رعایت امانت به کتاب بنگریم باید بگوییم که چون مطالب کتاب در قالب سخنرانی نه نوشته‌ای با ارجاعات مرسوم تدوین شده لذا انتظار نداریم که ارجاعات درون متنی یا APA یا روش‌های ارجاع دهی دیگر در آن به کار رفته باشد. ارجاع زیر صفحه خود فوکو به همراه معرفی برخی منابع جهت ایضاح مطالب از جانب مترجمین در این کتاب امری است که در دهه ۸۰ و ۹۰ امری مرسوم بوده است.

۷. میزان دقت در کاربرد اصطلاحات تخصصی

در این کتاب اصطلاحات فراوانی به کار رفته است و مترجمین سعی کرده‌اند در کنار معادل‌های فرانسوی معادل‌های انگلیسی برخی اصطلاحات را بیاورند که از محاسن این ترجمه محسوب می‌شوند. برای مثال مترجمین در پانویست صفحه ۸۳ اصطلاح «اعتباری بودن» را هم به زبان فرانسه (arbitraire) و هم به انگلیسی (arbitrary) آورده‌اند ولی arbitraire به معنای اختیاری بودن است. اما درباره سایر ترجمه معادل‌های لاتین در متن کتاب روشنگری مناسبی از جانب مترجمین صورت نگرفته است برای نمونه در صفحه ۱۳۱ مترجمین معادل

لاتین epimeleia tes psuches را بدون اینکه معادل فرانسوی و یا انگلیسی آن را نیز بیاورد به «تیمار روح و روان» ترجمه کرده‌اند.

۸. نیازهای جامعه و کتاب حاضر

امروزه در کشور ما توجه به مسائل اخلاقی و اجتماعی و مساله نقد اندیشه‌ها و کردارهای اجتماعی افراد و حکومت از دغدغه‌های مهم و اصلی نسل جوان و دانشگاهی امروز محسوب می‌شود و در کنار این توجه به خواست‌ها، امیال و دغدغه‌های شخصی در جهت ارضای نیازهای فردی هم در گفتمان‌های رایج در جامعه و رسانه و هم در مباحث مطرح در فضای مجازی و در شبکه‌های اجتماعی، چنین کتاب‌هایی از محبوبیت بیشتری بین مخاطبان در این فضا برخوردارند.

۹. نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه در مقدمه درباره اهمیت اندیشه فوکو برای مباحث علوم اجتماعی و نقش آزادی در خودپروری در جامعه می‌توان گفت که این کتاب یکی از منابع مهم در بازخوانی اندیشه روشنگری قرن ۱۸ اروپایی و به ویژه نوعی روزرسانی شده پرسش مهم کانت یعنی روشنگری چیست در اواخر قرن بیستم محسوب می‌شود و از دیگر سو، مساله خودپروری به عنوان یکی از مضامین کلیدی مرتبط با نقد چیست این کتاب با مفهوم «خودآفرینی» فیلسوفان پست مدرنی مثل ریچارد رورتی در قرن ۲۱ ارتباط مستقیمی دارد و این ارتباط را می‌توان در نفوذ اندیشه فوکو بر تفکر نوپراگماتیستی رورتی آمریکایی مشاهده کرد. از دید این متفکر پرورش خود از طریق نقد ساختارهای اجتماعی و نظری از روشنگری تا امروز از دغدغه انسان معاصر است. فوکو از اواخر دهه ۱۹۷۰ خود را در مسیر تفکر انتقادی کانتی قرار داده و صراحتاً خود را در داخل سنتی فلسفه انتقادی قرار داد که از کانت و هگل شروع شده و از نیچه و ماکس وبر و دیگران عبور کرده و به مکتب فرانکفورت رسیده است. اما خودش گفته که تعریف او از روشنگری کمی متفاوت از تعریف کانت است.

وقتی به ترجمه بسیاری از آثار فیلسوفان پست مدرن مثل دریدا، لیوتار، رورتی و برخی متفکران فمینیست در کشور ما نگاه می‌کنیم می‌بینیم که غالب مترجمین در مقدمه‌هایی که بر

از رویکرد انتقادی تا خودپروری: نقد و بررسی کتاب ... (محمد اصغری و ندا محجل) ۶۷

آن کتاب‌ها نوشته‌ها در مباحث مربوط به نقد و پرورش خود به سهم فوکو در اندیشه این متفکران اذعان کرده‌اند. لیکن در کنار این مساله ترجمه این کتاب می‌توانست بهتر صورت بگیرد اگر مترجمین مقدمه‌ای به ابتدای کتاب اضافه می‌کردند و در آن جایگاه این کتاب و گزارشی کوتاه از محتوای آن را به خواننده می‌دادند. البته همانطور گفتیم اگر این کتاب دارای نمایه و منابع آخر بود بهتر و راحت تر می‌توانست در فوکوپژوهی مورد استفاده قرار گیرد. البته کتاب به همین شکل نیز یکی از منابع معتبر و مهم در فوکوپژوهی در ایران محسوب می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای مطالعه بیشتر درباره این موضوع خواندن مقاله خوب و روشنگر زیر را توصیه می‌کنیم:

Kosmala, K. and McKernan, J. (2011), "From care of the self to care for the other: neglected aspects of Foucault's late work", *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, Vol. 24 No. 3, pp. 377-402. <https://doi.org/10.1108/0951357111112405>

۲. برای مطالعه بیشتر به مقاله زیر رجوع کنید:

دانیالی، عارف (۱۳۹۸) «امپراتوری نگاه خیره: از قدرت منتشر فوکویی به کیچ در کوندر (مطالعه موردی: رمان بار هستی)» در مجله پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، دوره ۱۳، شماره ۲۹، زمستان ۱۳۹۸، صفحه ۲۱۷-۲۳۷

۳. مشخصات متن انگلیسی «روشنگری چیست» و مشخصات متن فرانسوی «نقد چیست» فوکو به شرح زیر:

Foucault, M. 1 984a. "What is Enlightenment?" In *The Foucault Reader*, P. Rabinow (ed.), 32-50. New York: Pantheon.

Foucault, M. 1 990e. "Qu'est-ce que la critique?" *Bulletin de la Societe Fran<aise de Philosophie* 84(2) : 35-63 .

متن انگلیسی نقد چیست فوکو:

Foucault, M. 1 997b. "What is Critique?" In *The Politics of Huth*, S. Lotringer & L. Hochroth (eds), 23-82. New York: Semiotext(e).

۴. نکته جالب توجه در اینجا این است که فوکو به پرورش خود در ایران نیز اشاره می‌کند: ... و در کتاب تربیت کوروش نوشته کوروش، کوروش را (او که به قول کزنفون الگوری شاه کبیر و

انسان کامل است) می‌بینیم که پس از چندین پیروزی و فتوحات بزرگ به قصرش باز می‌گردد و آن‌جا دوستان و یاران قدیمی‌اش را ملاقات می‌کند و از آنان می‌پرسد: «خب حالا چه کنیم؟» و خودش پاسخ می‌دهد. پاسخش این نیست که «از امپراطوری جدید مراقبت می‌کنم یا مراقبت می‌کنیم» بلکه می‌گوید: «و حالا که پیروزی‌هایی به دست آورده‌ایم باید به خویش‌نمان پردازیم.» برای مطالعه بیشتر به صفحه ۱۲۷ کتاب *نقد چیست؟* و پرورش خود فوکو رجوع کنید:

فوکو، میشل (۱۳۹۷) *نقد چیست و پرورش خود*، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نشر نی

کتاب‌نامه

اسمارت، بری (۱۳۸۵) میشل فوکو، ترجمه لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان، تهران: نشر اختران
دانیالی، عارف (۱۳۹۸) «امپراتوری نگاه خیره: از قدرت منتشر فوکویی به کیچ در کوندرا (مطالعه موردی: رمان بار هستی)» در مجله پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، دوره ۱۳، شماره ۲۹، زمستان ۱۳۹۸، صفحه ۲۱۷-۲۳۷
فوکو، میشل (۱۳۹۷) *نقد چیست و پرورش خود*، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نشر نی

Foucault, Michel. (1983) "The Subject and Power." In *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, edited by Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow, pp. 208-26. Chicago: The University of Chicago Press.

Cook, Deborah (2018) *Adorno, Foucault and the Critique of the West*, Verso Books,

d'Entrèves M.P. (2000) Critique and Enlightenment: Michel Foucault on 'Was ist Aufklärung?'. In: Geras N., Wokler R. (eds) *The Enlightenment and Modernity*. Palgrave Macmillan, London

Downing, Lisa (2008) *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*, Cambridge University Press

Foucault, M. 1988. "Truth, Power, Self: An Interview with Michel Foucault". In *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, L. Martin, H. Gutman & P. Hutton (eds), 9-15. Amherst, MA: University of Massachusetts Press.

Kosmala, K. and McKernan, J. (2011), "From care of the self to care for the other: neglected aspects of Foucault's late work", *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, Vol. 24 No. 3, pp. 377-402. <https://doi.org/10.1108/0951357111112405>

Prozrov, Sergei (2007) *Foucault, freedom and sovereignty*, Ashgate Publishing Company

Zhang, Wei (2010) *What Is Enlightenment: Can China Answer Kant's Question*, SUNY Press

از رویکرد انتقادی تا خودپروری: نقد و بررسی کتاب ... (محمد اصغری و ندا محجل) ۶۹

Alan Deacon, Roger (2003) *Fabricating Foucault : rationalising the management of individuals*,
Marquette University Press

